

УДК 94(479.25)“08/10”:[323.2:[63+355.3]

Д. А. Димидюк

ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ АРМІЇ БАГРАТИДСЬКОЇ ВІРМЕНІЇ НАПРИКІНЦІ IX – СЕРЕДИНІ XI ст.

У статті проаналізовано васально-сюзеренні відносини та право на земельну власність, як фундамент до організації ранньосередньовічної вірменської армії. Охарактеризовано процес збору та формування пішого ополчення селян-общинників та вершників-азатів, які становили основну частину війська. Висловлено власну теорію стосовно правильності вживання терміну “феодалізм” для характеристики тодішніх суспільних відносин.

Ключові слова: Багратидська Вірменія, Візантія, сюзеренно-васальні відносини, феодалізм, військо, азати.

Історію ранньосередньовічної Вірменії (VII–XI ст.) дослідники часто розглядають у контексті боротьби Візантійської імперії та Арабського халіфату за її землі та Закавказзя загалом [1, р. 183–185]. Коли Халіфат почав перемагати в цій боротьбі (як, наприклад, на початку VIII ст.), Вірменія одразу ж стала його частиною. Проте посилення Візантії та послаблення арабів у другій половині IX ст. спричинило зміну геополітичного становища на Закавказзі, що дозволило вірменам утворити незалежну Вірменську державу (884/886*–1045**) [2, с. 67–68; 3, с. 217–218; 4, р. 122–129].

Перед Багратидами, царями Вірменії, гостро постало питання захисту вірменської державності від територіальних зазіхань з боку Візантії та Халіфату, що в свою чергу призвело до створення розвиненої військової організації у Вірменії.

У цій розвідці, на основі аналізу сюзеренно-васальних відносин, спробуємо поетапно реконструювати процес збору вірменських військ у разі військового конфлікту. Охарактеризуємо військові функції Багратидського царя, як фактичного головнокомандувача усієї вірменської армії, його взаємовідносини з іншими князями, а також спробуємо відповісти на головне питання: чи володіли вершники-азати (дрібна вірменська знать) землею на правах приватної власності (айреника)? Звернемо увагу на малодосліджене явище – ополчення вільних селян-общинників та визначимо його місце в системі військових відносин. На основі опрацьованого матеріалу спробуємо теоретизувати наші знання та висловимо власну позицію стосовно правильності використання терміну “феодалізм” для характеристики тодішніх суспільних відносин.

Незважаючи на те, що політична історія царства Багратидів достатньо добре вивчена, військова організація Вірменської держави ще не ставала предметом спеціального дослідження. Якщо існують праці з військової історії Античної [5] чи Кілікійської Вірменії [6], то через незрозумілі нам причини історики оминали питання військової організації Багратидської держави. Чи не єдиним ґрунтовним дослідженням, де питання про військову історію Багратидів було віднесено у окремий короткий розділ, є третій том праці “Історія вірменського народу” за редакцією А. Акопяна, де в загальних рисах окреслено чисельність війська, його формування, структуру та озброєння [7, §. 273–277]. На жаль, як і в більшості радянських праць, у цій роботі йдеться про ототожнення вірменської знаті та західноєвропейських феодалів, через що система формування військ виглядає викривленою та малодослідженою.

Окремі відомості з поданої тематики містяться в монографіях Арама Тер-Гевондяна [8] та Карена Юзбашяна [9], які описують арабо-вірменські та візантійсько-вірменські відносини у VII–IX та IX–XI ст. відповідно, а також характеризують тодішню васально-сюзеренну систему, від якої залежало формування війська. Недоліком цих видань є те, що в них основна увага концентрується на політичній історії.

Одними зі небагатьох, хто досліджував сюзеренно-васальні відносини у Вірменії, були Кирило Туманов [4; 10; 11], Арсен Шагінян [3; 12; 13] та Ніна Гарсоян [14], але питання земельної власності, як основний фактор формування та утримання військових контингентів, вони оминали.

Військова тактика, стратегія та детальні описи битв часів Багратидської Вірменії вміщені у 2 і 3 томах багатотомного видання “Наші перемоги” [15; 16]. На жаль, як і більшість праць подібного характеру, це дослідження є радше описового характеру, яке доволі добре упорядковує відомості з відомих нам джерел про ту чи іншу битву. Подібною за суттю є найновіша монографія Армана Єгіазаряна про біографію вірменського царя Ашота II Залізного (914–928), яка є радше описом його військово-політичної діяльності на основі великого масиву джерел, де військовій сфері приділено багато уваги, але без її критичного та системного аналізу [17].

Через брак напрацювань з поданої теми, зразком для нашого дослідження служитимуть класичні праці з військової історії Візантійської імперії Уоренна Тредголда [18] та Вальтера Кейґі [1]. Не зважаючи на політичну та культурну близькість між Вірменією та Візантією, у військовому плані ці держави були

* Через неточність джерельної бази сучасні дослідники, зокрема, Арсен Шагінян та Кирил Туманов вважають, що коронація Ашота I, як засновника окремого Багратидського царства відбувалася між 884–886 рр.

** Завдяки дослідженням Рача Бартикіяна дізнаємося, що частина вірменських хроністів ототожнювали падіння Багратидського царства не із завоюванням ромеями Анійської держави у 1045 р., а із захопленням селджуками м. Ані в 1064 р

кардинально різними. Рафел Матевосян стверджує, на відмінну від Вірменії, у Візантії система васалітету-сюзеренітету не отримала розвитку, не сформувалася строката ієрархія. Візантійська імперія ділилась не на окремі князівства, а на феми, які були військово-адміністративними одиницями. Фемами керували не князі, а посадові особи (стратиги), що призначалися імператором. Останні в фемах не мали сеньйоральних прав і за службу отримували винагороду через централізовану ренту. Якщо Багратидська Вірменія потерпала від роздробленості, то Візантія, навпаки, страждала від бюрократичної централізації [19, с. 29].

Цю тему можна розкрити, аналізуючи вірменські, арабські та грецькі джерела IX–XIII ст. Вірменські та ромейські хроністи доволі часто згадують про вірменську армію, але ці свідчення стосуються виключно чисельності війська та поодиноких згадок про його формування. Найкращими, в плані змістовності, є вірменські хроніки Товми Арцруні (X ст.) [20], Ованеса Драсханакертці (X ст.) [21], Псевдо-Шапуха Багратуні (X ст.) [22], Асохіка (кінець X – початок XI ст.) [23] та Аристакеса Ластиверці (XI ст.) [24], адже вони були сучасниками описуваних подій, але не військовими діячами, тому інформація про військову сферу містяться є хаотичною та недостовірною. На жаль, середньовічна вірменська історіографія не знала таких військових трактатів, які були у ромеїв (“Стратегікони” (VII ст.), “Тактика Льва” (X ст.) та інші), через що процес вивчення окресленої проблеми є значно ускладненим.

З візантійських джерел найбільш інформативною для нас є праця Константина Багрянородного (949–959) “Про управління імперією”, яка описує міжнародно-правове становище Вірменії та її зв’язки з ромеями [25, с. 177–178]. Більш інформативною, у військовому плані, є хроніка ромейського воєначальника вірменського походження Кекавмена “Поради та оповідання” (XI ст.), який описав принцип збору ополчення вільних селян-общинників (стратіотів) на вірменських землях після їхнього приєднання до Візантії (1045 р.), а також показав вагому роль вірмен у організації ромейського війська [26, с. 153–155].

Вважаємо, що завдяки комплексному аналізу цих та інших джерел можна глибше осмислити тодішню систему формування війська, яка прямо залежала від сюзеренно-васальних відносин, права власності на землю та геополітичного становища держави. Отримана інформація дозволить глибше дослідити суспільно-економічні відносини, які існували у Вірменії в IX–XI ст., враховуючи неоднорідності внутрішньополітичних процесів у різних частинах Багратидської держави.

Вірменія, отримавши у 884–886 рр., *de facto*, політичну незалежність, змушена була водночас визнати сюзеренітет Халіфату до 928 р., коли представник халіфа більше не коронував вірменського царя [8, с. 237–248]. З 937 р. емір Атропатени припинив свої військові набіги на Вірменію [27, т. 38–50], а вже після 952 р. вірмени повністю перестали сплачувати будь-які податки емірату [14, р. 165]. Поступове ослаблення арабських впливів на Закавказзі призвело до посилення позицій Візантії, яка з часом стане новим сюзереном для християнських держав цього регіону. Вищість ромеїв змушенні були визнати й вірмени, щоб стати правомірними та визнаними членами на світовій політичній арені [4, р. 122–129].

Вірменія, *de jure*, так ніколи й не була незалежною державою, визнаючи протекторат Халіфату та Візантії [28, р. 7], через що Н. Гарсоян характеризує це політичне утворення як “автономна держава” [14, р. 149]. Зауважимо, що візантійські імператори називали царя Вірменії “*улюбленим сином*” і надали йому титул “*архонта архонтів*” (царя царів) [21, с. 119]. На думку К. Юзбашяна, це означало, що Вірменія входила до візантійської співдружності народів та перебувала у сфері впливу Візантії [9, с. 78–82].

Російський візантиніст Валерій Степаненкозначає, що ромеї створили впорядковану ієрархію підлеглих держав-сателітів, які залежали від автократора в Константинополі та отримували від нього придворні титули [29, с. 24–25]. Докази цього твердження знаходимо в праці візантійського імператора Константина Багрянородного, який писав: “...перший вірменський цар (архонт архонтів) Ашот (884/886–890) володів усіма країнами сходу” [25, с. 189]. Вірменський історик Сурген Єремян, покликаючись на різні кавказькі джерела, вважає, що заручившись підтримкою Візантії та Арабського халіфату, Багратиди стали сюзеренами для вірменської аристократії (нахарарів) [30, р. 92–100] та правителів областей Албанії (Хачена) [31, с. 169], Картлі [12, с. 25–27] й племен Кайситів, які проживали в області Харк, контролюючи, *de facto*, майже все Закавказзя [32, с. 6]. Вірменські царі мали вищу військову владу над іншими правителями Закавказзя провізантійської орієнтації, включаючи і прямих васалів Багратидів [33, т. 216, 353–354].

Для впорядкування складних взаємовідносин між різними представниками знаті, було створено складну систему сюзеренно-васальних взаємовідносин, за якою офіційним правителям вірменського царства та власником усієї землі вважався вірменський цар з династії Багратидів [34, с. 211], фактична влада якого поширювалась лише на область Ширак та суміжні землі (Анійська держава) [19, с. 65–66]. Прямими васалами царя виступали два найбільші знатні роди – Арцруні та Сюні, правителі (ішхани)* князівств Васпуракану та Сюніку відповідно, земельні володіння яких складали чи не половину тодішньої Вірменії. Водночас, в другій половині X ст. утворились ще два князівства – Ташир-Дзорагетське (Лорійське) та Карське (Ванандське), які очолювали представники бічної гілки династії Багратидів [9, с. 72–73]**.

* Стосовно цих правителів спочатку вживався термін “ішхан” (князь), але вже в другій половині X ст. вживатиметься форма “цар” чи “правитель”, що стало наслідком посилення децентралізаційних процесів.

** Перелік васальних князівств:

- 1) Васпураканське князівство (908–1021). Влада належала династії Арцрунідів.
- 2) Карське або Ванандське князівство (963–1064). Правителі представники “молодшої лінії” Багратидів.
- 3) Лорійське або Ташир-Дзорагетське князівство (979–1256). Правителі представники “бічної лінії” Багратидів – династія Кюрюкянів.
- 4) Сюнійське князівство (970/978–1091). Влада належала династії Сюні.

Гарним прикладом цього є подія під час походу імператора Іоанна I Цимісія (969–976) у Вірменію в 974 р. Метою акції було підтвердити та зміцнити сюзеренно-васальні відносини з вірменськими правителями, а також отримати від них військової допомоги для сирійського походу імператора. Матвій Еддеский (XII ст.) писав, що "...об'єднана восьмидесятитисячна армія царів Васпуракану, Албанії, Сюніку, Ташир-Дзорагету, очолювана Ашотом III Милосердний (952–977) правителем Анійського царства, вирушила назустріч візантійським військам" [35, р. 17]. Цимісій зупинився в Тароні й уклав договір з Ашотом III (сюзереном усіх названих правителів) [10, р. 593–607], за яким імператор покидав Вірменію, отримавши десятитисячний корпус вірменської піхоти для майбутнього військового походу в Сирію. Окрім цього, василевс повторно засвідчив титули всіх правителів Закавказзя, тим самим підтвердивши свою юрисдикцію у цьому регіоні [36, с. 95–101; 37, р. 174–178].

Реальна влада вірменських царів над своїми васалами була незначною. Британський історик Стівен Рансіман, описуючи політичний лад Багратидської Вірменії, знаходить його подібним до устрою Священної Римської Імперії, адже обидві держави зазнали сильних децентралізаційних процесів, а їхні очільники (німецький імператор та багратидський цар) мали лише номінальну владу над своїми васалами [38, р. 151–157]. Кожен князь вважав себе "господарем своєї землі" [22, с. 162–163], лише у питаннях війни та миру визнаючи зверхність царя [39, с. 149].

Васалами ішханів або анійського царя була середня знать (нахарари), велика частина яких була знищена під час арабського правління у Вірменії (705–885). Вже після відновлення незалежного Багратидського царства нахарарські роди, яких було більше 32 [8, с. 181–182], стали повноправними володарями своїх земельних наділів на правах приватної власності – феода (айреника) [40, с. 105–107], хоча формально всім земельним фондом володів верховний цар, якому вони мали підкорятись.

Американська візантиністка Лін Джонс застосовує термін "нахарари" для окреслення всієї вищої вірменської знаті. Натомість, "ішхани" – це власне князі, які були очільниками васальних князівств (Сюніку, Васпуракану, Ташир-Дзорагету (Лорі) та Карсу (Вананду) [28, р. 16–18], та зачасти володіли ще й візантійськими придворними титулами. К. Юзбашян вважає, що для X–XI ст. терміни "нахарар" стає анахронізмом, адже вірменську середню знать починають також називати "ішханами", тому що вони були власниками своїх земельних наділів. На жаль, ці процеси ще досконало не вивчені, а дослідження К. Юзбашяна [9, с. 212] та Р. Матевосяна [2, с. 69–70] є поверхневими та не пояснюють всю складність описаних процесів.

Найнижчою ланкою у системі сюзеренно-васальних відносин виступали "азати", які складали ядро вірменської армії. Сам термін "азат" має кілька значень та може означати як професійного важкоозброєного воїна-вершника так і представника дрібної знаті (можливо, в часи Багратидської Вірменії ці значення стали тотожними). В пізніших століттях становище азатів буде ближчим до західноєвропейського рицаря [9, с. 225]. Зауважимо, що деякі вірменські хроністи використовують цей термін для узагальненої характеристики представників всієї знаті [9, с. 161].

Скоріш за все, ще в IX ст. ішхани чи нахарари власноруч утримували азатів та їхні сім'ї, через що вони завжди проживали біля своїх господарів [14, р. 176]. Доказом цього є згадка в хроніці Псевдо-Шапуха Багратуні під 857-859 рр. про те, що арабський емір Буга, просячи військової допомоги для спільного захисту міста Самари у ішхана Васпуракану Ашота Арцруні, говорив йому: "*Йди в мою скарбницю та візьми для своїх азатів мечі, пращі, кольчуги, шоломи і все, що спаде тобі до душі. Візьми коней благородних, яких захочеш і щити*" [22, с. 150–152]. Така звістка свідчить про те, що князь змушений був самостійно укомплектовувати своїх азатів, адже вони, скоріш за все, не володіли ніякими земельними наділами, через що були залежними від свого повелителя.

Можемо припустити, що в X–XI ст. нахарари та ішхани, отримавши незалежність від Халіфату, змогли повністю використовувати земельний фонд у власних цілях та надавати азатам земельні наділи в умовну власність у формі бенєфіціїв (паргеваканків) [40, с. 105–107], які скоріш за все так і не встигли перетворитись на спадкові феоди (айреники) [41, с. 19–25].

Доказом нашої теорії є те, що в першій половині XI ст. вірменські князі переселялися на терени ромеїв разом зі своїми васалами, військами та людьми. Жерар Дедеян зауважує той факт, що ішхани, "*віддаючи ромеям свої князівства*", фактично, передавали їм свою землю, взамін отримуючи наділи всередині імперії та візантійський титул (найчастіше – магістра) [42, с. 116]. Так, князь Васпуракану Сенекерим (1003–1021), отримавши від Василія II (976–1025) "*область Севастію з багатюю округу та титул магістра*" [взаємін віддавши йому Васпураканське князівство – Д.Д.] [35, р. 48–49], в 1021–1023 рр. мігрував до країни ромеїв разом з 400 тис. людей [43, р. 81–82]. За більш критичними підрахунками на нові землі переселилось близько 14 тис. родин або 90 тис. людей [11, 58]. В. Степаненко вважає, що разом із Сенекеримом переселилося "*14 тис. воїнів-азатів*" [44, с. 25–26].

Найкраще, серед вірменських хроністів, описав переселення вірменських азатів Аристакес Ластиверці. Змальовуючи становище Вірменії після завоювання міста Ані ромейськими військами у 1045 р., автор пише наступне: "*Кіннота залишилась без покровителів і розсіялась – хто поїхав до Візантії, хто до Персів [в мусульманські країни – Д.Д.], а хто у Грузію. Сепухський полк азатів* покинув свої вотчини. Вони втратили колишній блиск і усюди скупають як малі левенята*" [24, с. 84].

Можемо зробити висновки, що дрібна вірменська знать була залежною від свого сюзерена, який був повновладним володарем земель князівства. Без нього азати втрачали свої права на землю, тому змушенні

* Сепухський (благородний) полк азатів вважався одним з найкращих. В ньому служили молодші сини вірменських нахарарів, які не отримали батьківського спадку, або ж представники зuboжєлої знаті.

були слідувати за ним до Візантії (чи іншої країни), де князь й надалі утримував їх чи надавав їм земельні володіння.

Формування військ прямо залежить від вищеописаної васально-сюзеренної системи. Більшість згадок у хроніках про будь-які військові дії є уривчастими, тільки в загальних рисах оповідаючи збір військ та хід подій військових кампаній [45, с. 19]. Чи не найкращими у цьому плані є описи Ованеса Драсханакертці, який описуючи мобілізаційні заходи царя Смба́та I (890–914) супроти Авешина (еміра Атропатени), подав наступну інформацію: “цар [Смба́т I – Д.Д.] розіслав у всі краї накази і зі всіх країв почали прибувати у великій кількості вірменські нахарари разом з великими військами. Також, за наказом царя прибуло чимало озброєних північних племен [з кавказьких гір, які були васалами царя – Д.Д.]. Вони були сильними лучниками та списоносцями” [21, с. 134–135].

Загальний збір військ усіх васалів відбувався лише в разі війни із зовнішнім агресором, де вірменський цар виконував свою основну функцію – мобілізував та очолював війська усіх правителів, для захисту території держави. Багратидський цар відправляв листи своїм прямим васалам – нахарарам, котрі проживали на теренах домену Багратидів чи ішханам, які натомість писали своїм васалам чи вже самостійно збирали власну дружину – азатів [22, с. 188–190].

Для прикладу, під час вірменського повстання 850–852 рр., правитель Васпуракану Ашот Арцруні збирав війська своїх васалів, за наказом ішхана Баграта Багратуні (830–851), щоб дати відсіч арабському еміру Мусі, який грабував вірменські землі [46, р. 468]. Товма Арцруні так описує процес збору вірменських військ: “Ашот Арцруні зі своєю армією і разом з ним заго́ни 16 князів з роду Арцруні рушили до міста Муш (центр області Тарон) за покликком царя Багарата Багратуні. Сюди ж прибули заго́ни вірменських нахарарів: Торніка Багратуні (1 заго́н); Шапуха Аматауні (9 заго́нів); Григора Гнуні (7 заго́нів); Артавазда Інтруні (8 заго́нів) і ще заго́ни 14 інших дрібних родів. Став [Баграт Багратуні – Д.Д.] на чолі об’єднаної армії під Мушом, завдав нищівного удару Мусі та розбив його війська” [3, с. 113].

В середині X ст. Ашот III частково реформував вірменську армію, остаточно поділивши все військо на дві частини – марзпетакан і аркунакан. До першої частини (марзпетакану) входили всі військові формування васалів Багратидів, які очолювались марзпаном [35, р. 5]. Друге формування (аркунакан) формувалося з території, підвладної анійському царю, і було його особистими військами [7, т. 54]. При Смба́ті I марзпаном згадується Гурген Арцруні, а при Гагіку I (989–1017/1020) – Ашот [7, т. 273–274]. Водночас, навіть васальні князівства мали власних марзпанів, які керували військами того чи іншого царства. Відомо, що наприкінці X ст. військами Васпуракану командував марзпан Тигран [23, с. 133–134], а військами Ташир-Дзорагету – марзпан Деметр [7, т. 273–274].

Паралельно у Вірменії існував інститут спарапета, як головнокомандувача усіх вірменських військ. При перших Багратидах посада спарапета належала царській родині. Так, при Ашоті I спарапетом був його брат Абас, при Смба́ті I його брат Шапух, потім племінник Ашот. Ця традиція тривала до періоду роздробленості в середині X ст. Уже при Ашоті III спарапетом згадувався Гор Марзпетуні. Тоді ж починається піднесення роду Пахлавуні, коли при Ованесі-Смба́ті (1020–1041) та Гагіку II (1041–1045) спарапетом Вірменії був Вахрам Пахлавуні [7, т. 275–277]. Вважаємо, що функції інститутів спарапета та марзпана потребують детального вивчення та розмежування, адже їхня діяльність, на перший погляд, була подібною.

Основу вірменського війська становило піше ополчення вільних селян-общинників. Так, коли Ашот II Залізний (Еркат) в 920–921 рр. шукав прихильників для боротьби супроти еміра Юсуфа [17, т. 77–79], то за ним послідували лише “деякі із незнатних” [21, с. 217–218]. Це свідчення можемо трактувати як доказ існування заго́нів селян-ополченців у війську князя.

Скоріш за все ополчення вільних селян-общинників збирали лише за серйозної військової необхідності і в таких випадках воно становило кістяк вірменської армії. Відомий випадок, коли Давид I Безземельний (989–1048), цар Тао-Кларджеті, запросив албанського католикоса Тер-Овсєпа, єпископів і монахів, щоб вони допомогли йому “прикликати у військо всіх жителів країни з жінками і дітьми”. В їхній присутності Давид сказав, що: “кожен повинен взяти у свої руки зброю, хрест чи євангеліє [для захисту держави – Д.Д.], адже “хто хоче померти мученицькою смертю – час настає” [45, с. 21–22]. На жаль, нам практично нічого не відомо про систему збору і функціонування ополчення та про кількість сімей вільних селян-общинників, які укомплектовували одного воїна на війну.

Пізніші свідчення про це ополчення отримуємо із записів Кекавмена, автора “Порад та оповідань”. Хроніст пише, що у 1055 р. Константин IX Мономах (1042–1055) скасовує стратіотське ополчення (50 тис. воїнів) у Вірменії та встановлює нові податки для місцевого населення, за рахунок яких формуватимуться наймані заго́ни (тагмати) для оборони краю [26, с. 153–155]. Вважаємо, що ополчення вільних селян-общинників мало глибокі історичні корені, адже його скасування та встановлення додаткових податків вірмени сприйняли негативно та навіть почали переходити на бік тюрків-сельджуків [9, с. 197–199; 18, р. 596]. Цей крок Константина Мономаха не мав жодного антивірменського характеру, а був лише частиною реформи з реорганізації армії в бік використання найманців [14, р. 193].

Розглядаючи проблему формування вірменського війська, ми перш за все зіштовхнулися із труднощами розуміння та інтерпретації терміну “феодалізм”. У сучасній науці поняття “феодалізм” тлумачать як систему стосунків на основі фео́дів-ленів – земельних володінь або фіксованих доходів (у натурі чи грошах) з певних територій, що їх сюзерени надають своїм васалам у спадкове володіння з правом інвеститури (правом надавати частину цих територій своїм васалам) за умови виконання на користь сюзерена військової, адміністративної, судової чи придворної служби [47, с. 95–96].

Незважаючи на те, що для характеристики суспільних процесів, які відбувались у Багратидській Вірменії, більшість дослідників використовують західноєвропейський термін феодалізм [48, с. 124] вважаємо, що все ж таки існували значні відмінності між європейським та вірменським “феодалізмами”. Головна різниця полягала в тому, що баратидський цар не надавав земельних володінь ішанам та нахарарам, які були його васалами, адже ці князі являлися спадковими власниками своєї землі на основі історичного права. Ще “батько вірменської історіографії” Мовсес Хоренаці (V ст.) писав, що “невідомо звідки пішли ці нахарарства...” [49, с. 20–25, 295–298]. Окрім цього, у тогочасній Вірменії азати, скоріш за все, володіли лише бенефіціями, а то й зовсім утримувались як дружина за рахунок князя. Можливо, ці бенефіції перетворилися б на феоди, але візантійське завоювання Вірменії у середині XI ст. та наступна сельджуцька експансія відтермінували ці процеси.

Не вступаючи у глибоку дискусію стосовно правильності вживання самого терміну, зауважимо, що у власних висновках ми підтримуємо теорію К. Туманова про існування квазі-феодалізму на теренах Вірменії у IX–XI ст. [11, р. 422], який мав ряд відмінностей від західноєвропейського, але в основних рисах був подібним до нього.

Отже, вірменська армія формувалася за сюзеренно-васальним принципом, де основу війська становили вершники-азати, яких утримували ішхани чи нахарари як дружинне військо, хоча згодом князі почали надавати азатам земельні наділи у формі бенефіціїв, що було пов’язано із звільненням Вірменії з-під влади Халіфату, та перетворенням місцевих правителів на повновладних князів своєї землі. Основу війська становили кінні воїни азатів, але в разі масових військових кампаній до армії залучали ополчення вільних селян-общинників, які своєю кількістю значно переважали азатів.

Військова організація мала вагомий вплив на всі сфери життя Вірменської держави, адже, досліджуючи формування, чисельність та склад війська, можна ширше розглянути становище селян-общинників, право на земельну власність та під новим кутом зору розглянути сюзеренно-васальні відносини.

Джерела та література

1. Kaegi W. Byzantium and the Early Islamic Conquests / Walter Kaegi. – Cambridge: University Press, 2005. – 314 p.
2. Матевосян Р. Падение Багратидского царства по данным армянских историков XI–XIII вв. / Рафел Матевосян // Журнал социальных наук. – Ереван, 1988. – № 10. – С. 64–72.
3. Шагинян А. Последнее восстание в арабской провинции Арминия (850–855 гг.) / Арсен Шагинян // Вестник Санкт-Петербургского университета. – Санкт-Петербург. – 2008. – № 4(1). – С. 108–117.
4. Toumanoff C. Caucasia and Byzantium / Cyril Toumanoff // Traditio. – 1971. – Nr. 27. – P. 111–158.
5. Մարգարյան Ա. Հայ ռազմական արվեստի պատմություն / Մարգարյան Արմեն Մարգարյան. – Երևան: Հայաստան, 1969. – 218 էջ. [Саркисян С. З історії вірменського військового мистецтва / Саркис Саркисян. – Ереван: Хайастан, 1969. – 218 с.]
6. Chlipała M. Wojskowość królestwa Armenii cylicyjskiej w czasach wypraw krzyżowych / Michał Chlipała. – Tarnowskie Góry: Inforteditio, 2013. – 128 s.
7. Հայ ժողովրդի Պատմություն / Խմբ. Բ. Առաքելյան. – Երևան: ԱրմՖԱՆ, 1976. – Զ. 3. – Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանում (IX դ. կեսերից մինչև XIV դ. կեսերը). – 1032 էջ. [Історія вірменського народу / під. ред. А. Акоюна. – Ереван: АН АрмССР, 1976. – Т. III. – Вірменія в епоху розвинутого феодалізму (з середини IX до середини XIV ст.). – 1032 с.]
8. Тер-Гевондян А. Армения и Арабский халифат / Арам Тер-Гевондян. – Ереван: АН АрмССР, 1977. – 319 с.
9. Юзбашян К. Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX–XI вв. / Карен Юзбашян. – Москва: Наука, 1988. – 305 с.
10. Toumanoff C. Armenia and Georgia / Cyril Toumanoff // The Cambridge Medieval History. – Cambridge, 1966. – Т. IV : The Byzantine Empire. Part I. Chapter XIV. – P. 593–607.
11. Toumanoff C. The background to Manzikert / Cyril Toumanoff // XIII International Congress of Byzantine Studies. – Oxford, 1967. – P. 411–426.
12. Шагинян А. Армения и страны Южного Кавказа в VII–IX вв. / Арсен Шагинян: автореф. дис. на соискание учен. степени доктора ист. наук. – Санкт-Петербург, 2010. – 39 с.
13. Шагинян А. Расформирование арабской провинции Арминия во второй половине IX в. / Арсен Шагинян // Вестник Санкт-Петербургского университета. – Санкт-Петербург. – 2009. – № 2. – С. 213–223.
14. The Armenian People from Ancient to Modern Times / Ed. by Richard G. Hovannisian. – New-York: St. Martin’s Press, 1997. – Vol. I: The Dynastic periods: from Antiquity to the fourteenth century. – 493 p.
15. Մեր հաղթանակները / Խմբ. Գ. Հարությունյան. – Երևան: Լորպալան, 2009. – Զ. 2. – 332 էջ. [Наші перемоги / під. ред. Г. Харутуняна. – Ереван: Норавак, 2009. – Т. 2. – 332 с.]
16. Մեր հաղթանակները / Խմբ. Գ. Հարությունյան. – Երևան: Լորպալան, 2011. – Զ. 3. – 336 էջ. [Наші перемоги / під. ред. Г. Харутуняна. – Ереван: Норавак, 2011. – Т. 3. – 336 с.]
17. Եղիազարյան Ա. Աշոտ Երկաթ. Թագավոր Հայոց / Եղիազարյան Արմեն. – Երևան: ԵՊՀ հրատարակչություն, 2016. – 120 էջ. [Եգիզարян А. Ашот Залізний. Вірменський цар / Арман Егізарян. – Ереван: Видавництво ЕГУ, 2016. – 120 с.]
18. Treadgold W. A History of the Byzantine State and Society / Warren Treadgold. – Stanford: University Press, 1997. – 1020 p.
19. Матевосян Р. Государственное устройство и административный строй Багратидской Армении / Рафел Матевосян: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук. – Ереван, 1991. – 32 с.
20. Թովմա Արծրունի. Պատմութիւն տանն Արծրունեաց [X դար.] / Խմբ. Բ. Յ. Դարբինյան–Մելիքյանի. – Երևան: Մազապա, 2006. – 504 էջ. [Товма Арцруни. Історія дому Арцруни [X ст.] / під. ред. М. Дарбинян-Меликян. – Ереван: Магахат, 2006. – 504 с.]
21. Ованес Драсханакертци. История Армении [X ст.] / пер. с арм. М. Дарбинян-Меликян. – Ереван: Советакан Грох, 1986. – 396 с.
22. Псевдо-Шапух Багратуни. История анонимного повествователя [X ст.] / пер. М. Дарбинян-Меликян. – Ереван: АН АрмССР, 1971. – 238 с.
23. Всеобщая история Степаноса Таронского Асохика по прозванию [XI ст.] / пер. с арм. Н. Эмина. – Москва: Книга по требованию, 2011. – 377 с.
24. Повествование вардапета Аристакеза Ластиверци [XI ст.] / пер. с арм. К. Юзбашяна. – Москва: Наука, 1968. – 194 с.

25. Константин Багрянородный. Об управлении империей [X ст.] / пер. под. ред. Г. Литаврина, А. Новосельцева. – Москва: Наука, 1991. – 496 с.
26. Кекавмен. Советы и рассказы византийского боярина [XI ст.] / пер. Г. Литаврина. – Москва: Наука, 1972. – 746 с.
27. Եղիազարյան Ա. Արաւ Բագրատունու հզորացումը Հայաստանի շուրջը ձևավորված նոր իրարդրության պայմաններում / Արման Եղիազարյան // Հայագիտության հարցեր. – Երևան, 2016. – № 1(7). – Էջ. 38–50. [Երևանյան Ա. Բազմաբնույթ Բագրատունի միջավայրում նոր քաղաքացիական պայմաններում / Արման Եղիազարյան // Երևանյան հարցեր. – Երևան, 2016. – № 1(7). – Շ. 38–50.]
28. Jones L. Between Islam and Byzantium / Lynn Jones. – Aldershot: Ashgate Publishing, 2007. – 160 p.
29. Степаненко В. Византия в международных отношениях на Ближнем Востоке (1071–1176) / Валерий Степаненко. – Свердловск: Уральский университет, 1988. – 240 с.
30. Stepannos Orbelean. History of the State of Sisakan [XIII ст.] / Trans. by R. Bedrosian]. – Long Branch, N.J.: Sources of Armenian Tradition, 2012. – 269 p.
31. Мовсес Каланкатуаци. История страны Алуанк [X ст.] / пер. Ш. Смбатяна. – Ереван: АН АрмССР, 1984. – 258 с.
32. Еремян С. Общность судеб и культурно–политическое содружество народов Закавказья в IX–XIII вв. / Сурен Еремян // Кавказ и Византия. – Ереван, 1982. – № 3. – С. 5–6.
33. Եղիազարյան Ա. Հայ Բագրատունիների տերությունը (885–908 թթ.): Պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն / Արման Եղիազարյան. – Երևան: ԵՊՀ հրատ., 2011. – 394 էջ. [Երևանյան Ա. Դրա՞վա արմենյան Բագրատունի: Իստորիկո–գեոգրաֆիկ ընդհանուր ուսումնասիրություն / Արման Եղիազարյան. – Երևան: ԵՊՀ հրատ., 2011. – 394 էջ.]
34. Мхитар Говш. Судебник [XII ст.] / пер. с арм. А. Паповяна. – Ереван: АН АрмССР, 1954. – 263 с.
35. Armenia and the Crusades, ten to twelfth centuries: the Chronicle of Matthew of Edessa. [XII ст.] / trans. by A. Dostourian. – Lanham: University Press, 1993. – 392 p.
36. Письмо императора Иоанна Цимисхия к армянскому царю Ашоту III [X в.] / пер. Х. Кучук-Иоаннесова // Византийский временник. – Москва, 1903. – Т. 10. – С. 95–101.
37. Carr J. Fighting Emperors of Byzantium / John Carr. – Barnsley: Pen and Sword Military, 2015. – 288 p.
38. Runciman S. The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign: A Study of Tenth–Century Byzantium / Steven Runciman. – Cambridge: University Press, 1999. – 288 p.
39. Аннинский А. История армянской церкви: (до XIX в.) / Александр Аннинский. – Кишинев: Тип. М. Спивака, 1900. – 324 с.
40. Новосельцев А. Пути развития феодализма / Анатолий Новосельцев. – Москва: Наука, 1972. – 340 с.
41. Сукиасян А. История Киликийского армянского государства и права (XI–XIV вв.) / Алексей Сукиасян. – Ереван: Митк, 1969. – 328 с.
42. Всеобщая история Вардана Великого [XIII ст.] / пер. Н. Эминь. – Москва: Тип. Лазарев. ин-та вост. яз., 1861. – 218 с.
43. Dédeyan G. Les Arméniens sur la frontière sud-orientale de Byzance, fin IXe – fin XIe siècles / Gérard Dédeyan // Travaux de la Maison de l’Orient. – Lyon, 1993. – Vol. 21(1). – P. 67–85.
44. Микаелян Г. История Киликийского армянского государства / Григор Микаелян. – Ереван: АН АрмССР, 1952. – 537 с.
45. Смбат Спарамет. Летопись [XIII ст.] / пер. с арм. А. Галстяна. – Ереван: Хайастан, 1974. – 240 с.
46. Najeebabadi A. History of Islam / Akbar Najeebabadi. – Houston: Dar-us-Salam, 2001. – Vol. 2. – 639 p.
47. Войтович Л. Чи була Русь державою? / Леонтій Войтович // Theatrum Humanae Vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко. – Київ, 2012. – С. 95–108.
48. Степаненко В. Политическая обстановка в Закавказье в первой половине XI в. / Валерий Степаненко // Античная древность и средние века. – Свердловск, 1975. – № 11. – С. 124–132.
49. История Армении Моисея Хоренского [V ст.] / [пер. с арм. Н. Эмина]. – Москва: Тип. В. Гатцуг, 1893. – 325 с.

Dymdyuk D. The process of formation of the Bagratid Armenian army in the late IX th – in the middle of the XI th centuries

Bagratid Armenia (884/886–1045/1064) was a decentralized state with a highly developed suzerain-vassal relationship where some princes (ishkhan) only in matters of war and peace recognized the power of the king of the Bagratid dynasty. In this article we will dwell upon the suzerain-vassal relations and the right to land ownership as the foundation of the organization of the Armenian army. The article gives the general characteristics of the process of gathering and forming rural militia and azat’s cavalry regiments, who made the bulk of the army. The article deals with the analysis of the correctness of the use of the term “feudalism” to characterize the land-holding relationships in the society.

Key words: Bagratid Armenia, Byzantium, suzerain-vassal relations, feudalism, army, azat.